

УДК 37 (09) (477)

DOI: 10.35619/pse.vi3.41

Коляда Наталія

доктор педагогічних наук, професор,
завідувачка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна
ORCID: 0000-0001-7743-7831
e-mail: Koliada_n@ukr.net

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В НЕДІЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Анотація. У статті на основі аналізу історико-педагогічних джерел розкрито історію становлення та розвитку недільних шкіл в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. як осередку соціалізації для дітей та молоді.

Авторкою з'ясовано, що в історії освіти другої половини XIX – початку XX ст. значне місце посідає просвітницька діяльність недільних шкіл – нетрадиційних закладів позашкільної освіти для дітей та дорослих, навчання в яких відбувалося у неділю (для осіб єврейської національності – в суботу) та святкові дні. Недільні школи досліджуваного періоду розглядаються як відкриті народно-просвітницькі заклади, принципи, завдання та зміст навчання і виховання яких були спрямовані, насамперед, на задоволення освітніх потреб та запитів народу.

Визначено специфіку виховної роботи у недільних школах, яка полягала, насамперед, в особливій атмосфері взаємин між педагогом та учнем, що сприяла соціалізації дітей та молоді. Правилами внутрішнього розпорядку недільних шкіл суворо заборонялися фізичні покарання, які, на думку викладачів, перешкоджали не лише розумовому, але й моральному розвитку учнів.

Доведено, що постійний пошук гнучких, конструктивних принципів, розробка та апробація нових ефективних методів та прийомів навчання і виховання, використання прогресивних досягнень вітчизняної та світової педагогіки – основні складові професійності та основні засади новаторської діяльності викладачів недільних шкіл.

Виокремлено організаційні засади діяльності недільних шкіл: відсутність суворих внутрішніх регламентацій, громадський підхід до управління та планування педагогічного процесу, дотримання основного принципу діяльності – «школа для учнів», створення особливих попечительств з метою турботи про учнів, особлива атмосфера взаємин між членами шкільного колективу, гуманне ставлення до вихованців, спільність інтересів учителя й учня і ін.

Ключові слова: соціалізація, діти, молодь, дорослі, недільна школа, історія педагогіки другої половини XIX – початку XX ст., громадсько-педагогічне подвижництво, просвітницько-педагогічна діяльність, позашкільна освіта.

Постановка проблеми. В історії педагогіки другої половини XIX – початку XX ст. значне місце посідає просвітницька діяльність недільних шкіл –

нетрадиційних закладів позашкільної освіти для дітей та дорослих, навчання в яких відбувалося у неділю (для осіб єврейської національності – у суботу) та святкові дні.

XIX століття виявилось ключовим в історії вітчизняної педагогіки. Це був період пропедевтично-організаційного забезпечення громадсько-педагогічних ініціатив, спричинених та супроводжуваних динамізмом суспільно-політичних, соціально-економічних, національних та культурно-освітніх процесів, що відбувалися в Україні. В епоху своєрідного соціально-просвітницького ренесансу, що розпочався в Україні, найбільш новачійними проявами суспільно-педагогічної творчості кращих представників української нації були пошуки становлення системи позашкільних закладів освіти, мета яких – неформальне поширення знань серед народу.

Прогресивна громадськість України відчувала життєву необхідність у створенні позашкільних освітніх закладів для людей на зразок світових. Просвітницька діяльність прогресивної громадськості зі створення системи позашкільних освітніх інституцій, зокрема недільних шкіл, збіглася у часі з виникненням та подальшим розвитком такого типу закладів освіти у світі, динамікою європейських та вітчизняних національно-культурних, соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, готовністю української інтелігенції до поширення знань, потребу в яких відчував сам народ.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Педагогіка другої половини XIX – початку XX ст. взагалі та проблеми розвитку недільних шкіл зокрема завжди були предметом уваги українських дослідників. Заслужують на увагу наукові дослідження та розвідки учених, які розглядали цей феномен у контексті актуальних проблем історико-педагогічної науки – Л. Березівської, Л. Бондар, Л. Вовк, О. Жукової, Н. Побірченко, О. Сухомлинської та ін.

У працях Н. Віннічук, Н. Заремська, Н. Коляди, Т. Лазанської, А. Нарадька, І. Передерій, Л. Смоляр та ін. схарактеризовано різні аспекти діяльності недільних шкіл.

Мета статті – розкрити історію становлення та розвитку недільних шкіл в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. як осередку соціалізації для дітей та молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. В історії педагогіки немає усталеної думки щодо першості створення недільних шкіл в Україні. На підставі архівних документів та спогадів сучасників ми дійшли висновку, що в Україні недільні школи виникли одночасно в різних регіонах. Зокрема, в Києві – 11 жовтня 1859 р. (на Подолі, на розі Костянтинівської та Хоревої вулиць, 9/16) у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища. Організаторами цієї недільної школи були студенти Київського університету Св. Володимира (Я. Бекман, Ф. Вороний, М. Драгоманов, С. Кулябка, В. Португалов, К. Шейковський та ін.).

Велику роль у процесі підготовки до відкриття та заснування перших недільних шкіл в Україні відіграли Т. Шевченко, попечитель Київської навчальної округи М. Пирогов, професор історії П. Павлов, викладач Київського університету Св. Володимира П. Ромер, штатний наглядач Києво-Подільського повітового дворянського училища І. Слепушкін, засновниця приватного жіночого пансіону у Києві Нельговська, громадівці О. Стронін, О. Кониський, О. Лобода, І. Щелкан, А. Свидницький та інші представники прогресивної громадськості.

Недільні школи України в 60-х рр. XIX ст. стали консолідуючою силою педагогів, учених та інших представників прогресивної вітчизняної громадськості навколо національної ідеї. Шляхом запровадження навчання рідною мовою, виховання в національному дусі, створення, видання, поширення та використання української навчально-методичної, науково-популярної і художньої літератури, поєднання загальноосвітнього та національного компонентів змісту освіти недільні школи перетворилися на своєрідний центр залучення учнів до надбань національної культури.

Впливова офіційна громадськість звинувачувала учасників недільного руху в розширенні освітньої програми (що передбачала запровадження в недільних школах елементарної грамотності – вивчення Закону Божого, грамоти, письма та арифметики), у розповсюдженні протизаконних знань (навчання рідною мовою, читання забороненої літератури і т. п.), в антиурядовій пропаганді та намагалася будь-яким чином перешкодити їхньому розвитку.

Результатом посилення нагляду та серії репресивних заходів стало повсюдне закриття недільних шкіл 10 червня 1862 р. Так закінчився перший етап розвитку недільних шкіл (1859 – 1862 рр.), протягом якого в дев'яти українських губерніях російської імперії діяло щонайменше 115 недільних та суботніх шкіл: Київській – 23, Подільській – 11, Волинській – 5, Полтавській – 30, Чернігівській – 6, Харківській – 11, Херсонській – 14, Катеринославській – 7, Таврійській – 8.

Відродження просвітницького руху на користь недільних шкіл проходило у досить складних умовах. Відповідно до царського указу від 10 червня 1862 р. було розпочато перегляд правил про заснування недільних шкіл. Проте нових (спеціальних) правил так ніколи створено і не було.

За відомчим підпорядкуванням чинне законодавство російської імперії передбачало два основних типи недільних шкіл: відомства Міністерства народної освіти; відомства православного віросповідання при Св. Синоді (духовного).

У ролі засновників українських недільних шкіл другої половини XIX – початку XX ст. виступали приватні особи, урядові організації, міські управи, Громади, земства, різноманітні товариства, зокрема, Харківське товариство поширення в народі грамотності, Київське товариство грамотності, «Просвіти», місцеві відділення благодійних товариств (попечительства жіночою освітою, народною тверезістю), комісії народних читань і т. п.

За статусом засновників можна виділити такі типи недільних шкіл: громадсько-приватні – засновані представниками громадсько-приватної ініціативи – різноманітними товариствами, об'єднаннями, земствами та приватними особами; державні – засновані Міністерством народної освіти, Св. Синодом, військовим міністерством та іншими відомствами, урядовими організаціями, міськими управами, державними службовцями і т. п.; напівдержавні – засновані громадсько-приватною ініціативою за підтримки уряду, освітнього та інших відомств.

Одним із засобів пропаганди недільних шкіл стали вітчизняні та міжнародні освітянські виставки. Їх зачинателькою стала Паризька Всесвітня виставка 1889 р., на якій були представлені експонати Харківської приватної жіночої недільної школи. Про інтерес французької громадськості до недільної школи Х. Алчевської свідчать публікації у місцевій пресі та дворазове видання брошури, спеціально написаної для цієї виставки. Журі педагогічної секції присудило покажчику «Что читать народу?» найвищу нагороду – «Diplomed' honneur» та удостоїло вчителів школи 2-х золотих та 2-х срібних медалей. На Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти, що проходив під час роботи виставки, Х. Алчевську було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти.

Внутрішня організація більшості недільних шкіл характеризувалася відсутністю суворих регламентацій. Структурні елементи побудови педагогічного процесу (термін навчання, тривалість навчального року, кількість навчальних днів, час та розклад занять, організація позашкільної роботи, системи управління та самоуправління і т. п.) майже повністю визначалися правилами внутрішнього розпорядку, а в деяких школах – спеціальним статутом. Наприклад, «Статут опікунського комітету Харківської жіночої недільної школи», затверджений 7 травня 1912 р, «Статут Товариства викладачів Харківської 2-ої чоловічої недільної школи». Також створювались спільні товариства (шкільні ради) кількох недільних шкіл, що діяли за одним статутом, наприклад кременчуцьких чоловічої та жіночої, відкритих у приміщенні місцевого повітового училища [4, с. 62–63].

Заняття відбувались виключно в неділю (для осіб єврейської національності – в суботу) та святкові дні. Поступово організатори недільних повторювально-додаткових класів почали вводити додаткові навчальні дні. На початку ХХ ст. деякі недільні школи перетворились у недільно-вечірні, практикуючи таким чином 2–3-часові заняття протягом 3-х, 4-х, а іноді й 5-ти днів тижня (зокрема, недільні школи Гайворонської управи працювали в середу та неділю) [14, с. 60].

Процедура прийому до недільної школи мала чітко визначену структуру. За умови достатньої кількості викладачів та відповідності освітньої підготовки абітурієнтів рівню вже діючих груп у деяких недільних школах прийом учнів

продовжувався упродовж усього навчального року. Здебільшого організатори обмежували процес прийому першим місяцем, осінніми місяцями або першим півріччям. Однак були й винятки з правила.

Навчальний рік у недільних школах, зазвичай, тривав з вересня по червень (у сільській місцевості у зв'язку з сезонними польовими роботами цей термін іноді змінювався). Деякі школи були відкриті і влітку: в цей час відбувалися заняття з групами неграмотних, видавалися книги з бібліотеки, проводилися екскурсії. Приміром, під час літніх «вакацій» (канікул) у Ніжинській недільній школі замість студентів працювали викладачі місцевого ліцею кн. Безбородька та київські студенти, які приїздили в цей час додому на канікули [11, с. 435].

Кількість навчальних днів за рік у середньому становила 25–35 (40). Такі коливання пояснювалися різноманітністю місцевих умов.

Термін навчання в недільній школі визначався чинним освітнім законодавством та статутом кожного навчального закладу – в середньому 2–3 роки. Питання про недоцільність визначення «фатальної межі» перебування учнів у недільній школі неодноразово обговорювалося на сторінках педагогічної преси. Переважно цей термін не підлягав будь-яким регламентаціям: залежно від «умов життя» одні учні залишали недільну школу, як тільки навчилися читати і писати, інші ж, навпаки – продовжували відвідувати заняття навіть після проходження курсу початкової школи. У деяких недільних школах учні навчалися 5, 8 і більше років, зокрема в Харківській приватній жіночій у 1900 – 1901 н.р. нараховувалося 33 учні, які перебували в школі від 5 до 13 років [12, с. 90].

Розпорядок навчального дня знову ж таки повністю залежав від місцевих умов та роду занять учнів. Заняття відбувалися з 10:00 до 14:00, а також з 11:00 до 13:00, у Подільській недільній школі – з 11:00 до 14:00, у Житомирській – з 13:30 до 16:30, а в 2-й Полтавській недільній (вечірній) школі – з 15:00 до 17:00. Навчальний день у середньому тривав 3–4 год.: 1 год. відводилася на віровчення (спільно для всіх груп), решта часу відводилася на вивчення інших дисциплін, передбачених освітньою програмою; крім цього, 1 год відводилася на відпочинок (перерви між уроками), а в деяких школах – ще 1 год. на видачу книг з бібліотеки та на обід (для учнів і вчителів) [14, с. 61].

Розклад занять був достатньо гнучким, оскільки часто переглядався з метою задоволення потреб вимог та побажань учнів. Наприклад, порадившись зі своїми вихованцями, педагоги іноді переносили уроки на більш зручний час навіть посеред навчального року.

Для управління внутрішнім життям недільної школи створювалася рада (загальні збори), до складу якої входили засновники, попечителі, розпорядники, почесні та інші члени шкільного колективу. Незважаючи на спільність структурно-організаційних принципів управління, кожна недільна школа мала свої особливості щодо процедури виборності керівних осіб. Зокрема, у 3-й

Харківській недільній школі замість особи на посаді розпорядника кожних 2 місяці обиралася особлива рада (у складі 11 студентів-викладачів) для колективного вирішення важливих організаційно-методичних питань. Кожен член ради виконував певні обов'язки: один був казначеєм, другий – секретарем, третій відповідав за групування учнів і т. п. [6, с. 144].

Підбір кандидатів на посади учителів здійснювали засновники або утримувачі недільних шкіл, які зверталися до інспектора народних училищ із проханням про допуск цих осіб до викладання. Величезна корпорація учителів мала досить різноманітний склад за віком, суспільним становищем, родом занять, рівнем освітньої підготовки та професійної майстерності. Серед викладачів недільних шкіл зустрічалися люди різних професій: священники, судді, лікарі, військові офіцери, освітні службовці і т. п. Однак у переважній більшості це були педагоги за освітою – учителі початкових шкіл, повітових, парафіяльних та єпархіальних училищ, гімназій і навіть закладів вищої освіти, приватні викладачі.

З метою узгодження роботи учительського гурту в усіх недільних школах існували особливі правила для викладачів, основні принципи яких зводилися до рівності прав усіх учителів, колективності, гласності їхньої спільної діяльності; глибока повага до особистості кожного учня (чемне звертання на «ви», відсутність фізичних покарань і стягнень, надання права (у разі необхідності) приходити пізніше і йти раніше назначеного терміну занять); вивчення запитів та інтересів учнів за допомогою проведення анкетування, бесід, знайомства з родиною і т. п., уважне ставлення до цих запитів та узгодження з ними навчальних програм; надання учням права вибору занять; добросовісне відвідування занять та педагогічних зборів (а в разі пропуску – завчасне повідомлення про це розпорядника школи); складання звітів про проведену роботу, ознайомлення з ними колег; знайомство з новинками навчально-методичної літератури щодо освіти дорослих; керівництво позакласним читанням учнів; участь у позакласних навчально-виховних заходах і т. п. За свідченням сучасників, колектив учителів недільної школи діяв як дружна родина, одностайно, в добрій згоді, в мирі та любові, а такий здоровий морально-психологічний мікроклімат створював можливість для соціалізації та самореалізації усіх учасників педагогічного процесу – і учителів, і учнів.

Кількісна характеристика викладацького складу залежала, насамперед, від величини самої недільної школи, тобто кількості її учнів, а також від місцевих умов. Учителі недільних шкіл, як правило, працювали без будь-якої винагороди, крім деяких, зокрема земських. За словами М. Драгоманова, студенти-викладачі недільних шкіл намагалися «... чим-небудь і якнайшвидше заплатити мужикові за те, що ... вигодувались і вивчилися за його кошти» [5, с. 20].

Недільні школи були відкриті для усіх бажаючих, незалежно від віку, статі, соціального статусу, національності, соціального походження та віросповідання.

Основні вимоги до абітурієнтів (вік, стать, рівень підготовки і т. п.) визначалися та час від часу змінювалися чинним освітнім законодавством. Такі категорії, як національність, рід занять, соціальне становище та загальна кількість учнів недільної школи цілком залежали від місцевих умов конкретного регіону. Довгий час недільні школи могли засновуватися тільки для осіб однієї статі – чоловічі або жіночі; відкривати ж такі заклади змішаного типу, тобто спільні для чоловіків і жінок, суворо заборонялося (ще в перших «Правилах для недільних шкіл», прийнятих Міністерством народної освіти у травні 1860 р., говорилося про розмежування чоловічих та жіночих недільних шкіл). Однак ще задовго до легалізації спільних недільних шкіл такі навчальні заклади засновувалися та успішно діяли майже в усіх регіонах України: у Золотоноші Полтавської губернії, Каневі Київської губернії і т. п. [14]. Недільні школи змішаного типу (спільні) отримали громадянські права після виходу «Положення про церковні школи відомства Православного сповідання» від 1 квітня 1902 р., відповідно до ст. 4 якого у спільних недільних школах навчалися тільки діти до 12 років [14, с. 65].

Віковий склад учнів також змінювався на різних етапах розвитку недільних шкіл. Протягом 1859 – 1862 рр. прийом до недільних шкіл не обмежувався якими-небудь віковими межами: сюди йшли і діти, і дорослі, і підлітки. Так, у Києво-Подільській та Новостроєнській недільних школах у 1860 р. навчалися діти і дорослі віком від 7 (8) до 30 і більше років (у Новостроєнській: від 8 до 15 років – 56 осіб, від 15 до 20 – 63 і від 20 до 30 – 29). Згодом вік учнів став визначатися відповідними законодавчими документами та адміністративними розпорядженнями (циркуляри Міністерства народної освіти від 28 червня 1874 р., 25 квітня 1908 р. та ін.) [14, с. 65].

Під час прийому до недільної школи перевага надавалась особам, старшим 10 років, оскільки молодші могли навчатися у початкових училищах. Проте внаслідок цілої низки вагомих причин (нестача щоденних навчальних закладів, зайнятість протягом тижня на роботі, сімейні обставини і т. п.) іноді робилися винятки. Тому в багатьох недільних школах відзначався незначний відсоток малолітніх дітей. Цікавий вихід із ситуації знайшли викладачі Харківської приватної жіночої недільної школи Х. Алчевської – у її приміщенні була організована та успішно діяла (до 1898–1899 н. р.) так звана «Маленька школа». Сюди приймалися дівчатка віком до 10 років (у 1898–1899 н.р. – 340 осіб), розподілені на 2 зміни (грамотних та неграмотних), кожна з яких займалась у визначені 3 дні тижня з 15 до 18 год. [14, с. 65–66].

Такою ж неоднорідністю характеризувалися недільні школи щодо національного складу, соціального становища, походження та роду занять їхніх учнів. Тут навчалися міщани, селяни, козаки, дворові, купці і навіть дворяни. Приміром, серед відвідувачів Ніжинської недільної школи були міщани (67 осіб), поміщицькі селяни (35), козаки (30), казенні селяни (35), кантоністи (1),

вільновідпущені (1), відставні солдати (1), особи духовного сану (1); Канівської недільної школи – міщани (56), діти солдат (14), тимчасово зобов'язані селяни (4), бідні дворяни (4), офіцерського звання (1), духовного сану (1); Новостроєнської (у Києві) – дворяни (10), купці (6), однодворці (4), козаки (3), вільновідпущені (2), міщани (58), кантіоністи (34), казенні селяни (31), кріпосні селяни (101); Фундуклеївської жіночої (у Києві) – міщанки (32), дочки солдат та унтерофіцерів (17), селянки (7), вільновідпущені (7), дворянки (5), інших станів (7) [14, с. 66].

Недільні школи відвідували особи найрізноманітніших професій та роду занять. Серед учнів Новостроєнської школи (м. Київ) були столярі (35), кравці (31), ковалі (10), швеці (6), різальники (9), каретники (3), палітурники (7), оббивальники (2), ювеліри (2), лампівники (3), хутовики (2), лакеї (22) та 14 осіб без занять; Канівської – ремісники (50), землероби (15), діти службовців (10) та 5 осіб без занять [14]. Цікавий факт, який свідчить про велику популярність недільних шкіл: серед слухачів Подільської та Новостроєнської було багато учнів щоденної міської Київської школи, а харківські недільні школи відвідували учні місцевих повітових і духовних училищ [14, с. 66].

Недільні школи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ставали ареною апробації, запровадження та популяризації нових педагогічних ідей, принципів, методів, прийомів, організаційних форм навчально-виховного процесу. Поряд із застосуванням новітніх теоретичних основ освіти, вироблених прогресивними педагогами сучасності, учасники недільного руху і самі працювали над розвитком методики викладання багатьох навчальних дисциплін, удосконаленням методології навчання і виховання, підвищенням кваліфікації учителів і т. п.

Недільні школи як нетрадиційні освітні заклади другої половини ХІХ – початку ХХ ст. суттєво відрізнялися від звичайних шкіл та училищ, насамперед, організаційними формами навчально-виховного процесу. Як уже зазначалося, до недільної школи приходили діти та дорослі з різним рівнем освітньої підготовки: і ті, хто вже вмів читати, і ті, хто закінчив курс навчання в парафіяльній школі або повітовому училищі, і такі (їх була більшість), хто не знав жодної літери. Тому учнів розподіляли (диференціювали) за віковими категоріями та рівнем загальної освітньої підготовки на групи (гуртки).

З метою індивідуалізації та диференціації навчання та виховання учителі використовували індивідуальні та групові форми організації діяльності учнів на уроці. Такий підхід до організації педагогічного процесу дозволяв викладачам не лише досягти гарних результатів за умови мінімальної затрати часу (адже навчання в недільних школах відбувалося всього один раз на тиждень), але й забезпечити належний морально-духовний розвиток дітей та дорослих.

Крім цього, педагоги відстоювали індивідуальні та групові форми організації педагогічного процесу ще й тому, що за такої кількості учнів у групі

виховання нагадувало домашнє, що базувалося на розумному і моральному єднанні рідних людей, на їх відвертості та любові.

У деяких недільних школах практикувалася така форма організації навчання, як додаткові заняття у школі (наприклад, у Харківській приватній – перед початком занять з 09:00 до 10:00 години) або вдома в учителя з метою надолуження пропущених уроків, удосконалення вмінь і навичок, розширення знань, світогляду, узгодження знань з життєвими потребами учнів. Такі заняття, наприклад, проводили викладачі Лохвицької недільної школи (Полтавська губернія), про що свідчить її звіт за 1895 – 1896 н. р. [8, с. 19].

Значне місце в проєктуванні навчально-виховного процесу недільних шкіл відводилося позакласній роботі. Шкільні свята, музично-театралізовані вистави, музично-літературні вечори і ранки, на які часто запрошувалися відомі педагоги, професійні актори, учителі й учні інших недільних шкіл, геологічні прогулянки на природу, освітні екскурсії (до музеїв, картинних галерей, зоологічних садів; на фабрики, заводи, у майстерні), відвідування театру, колективні читання, читання з «чарівним ліхтарем» (стереоскоп) та «туманними» (світловими) картинами (діапозитиви), популярні лекції різноманітної тематики, колективне відвідування театру.

Специфіка виховної роботи у недільних школах полягала, насамперед, в особливій атмосфері взаємин між педагогом та учнем. Молоді педагоги були для своїх вихованців не лише наставниками, але й друзями. Вони вважали, що відносини між учителем та учнем повинні мати вільний, природний характер і тільки через повагу та любов до інших, у тому числі дітей, можна зберегти свою власну гідність. Недільна школа вносила в життя своїх вихованців світле, радісне почуття; тут вони почували себе людьми, за якими визнавалися права особистості. До того ж, значний відсоток учнів недільних шкіл становили дорослі люди з уже сформованим світоглядом, з більш-менш визначеними вимогами до життя. Тому вчитель як більш освічений наставник з гідністю ставився до особистості своїх вихованців, які часто були його ровесниками (а іноді «годилися в батьки»).

Результатом такого доброзичливого ставлення була довіра до викладачів з боку самих учнів, які особливо цінували кожен нагоду поділитися з наставником своїми думками та проблемами, просто «поговорити по душах». Дуже часто учні відвідували своїх учителів удома. Відчуваючи відверту прихильність з боку учителів, вони переставали соромитися та починали розповідати, розпитувати, а іноді навіть сперечатися. Однак, за свідченням педагогів недільних шкіл, їхні вихованці ніколи не переходили межу фамільярності [14, с. 104].

Особливій атмосфері взаємин сприяла ще одна обставина. Викладачі діяли всупереч традиційній педагогіці, яка, зі спогадів сучасників, зводилася до цілої системи покарань – до різок включно. Ще перші недільні школи стали ядром розповсюдження та популяризації ідеї гуманного ставлення до учнів. Правилами

внутрішнього розпорядку недільних шкіл суворо заборонялися фізичні покарання, які, на думку викладачів, перешкоджали не лише розумовому, але й моральному розвитку учнів.

На ґрунті особистої взаємоповаги сходились інтереси учителя і учня. Недільна школа – яскравий приклад того, які труднощі педагогічного процесу можна перебороти при такій співдружності. Найкращим доказом позитивного виховного впливу на морально-духовний розвиток учнів є той факт, що діти та дорослі із задоволенням відвідували недільну школу (і навіть не раділи канікулам), а найбільшою неприємністю після цілого тижня важкої праці вони вважали кожний пропущений день занять. Сердечні, дружні, сімейні взаємини переборювали «хибний сором», який часто перешкоджав дорослій людині відвідувати недільну школу. Досить часто такі живі, відверті, теплі стосунки зберігалися на багато років потому після закінчення недільної школи [14, с. 105].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, такі організаційні засади діяльності, як відсутність суворих внутрішніх регламентацій, громадський підхід до управління та планування педагогічного процесу, дотримання основного принципу діяльності – «школа для учнів», створення особливих попечительств з метою турботи про учнів, особлива атмосфера взаємин між членами шкільного колективу, гуманне ставлення до вихованців, спільність інтересів учителя й учня і т. п. ще раз підтверджують слова сучасників про те, що недільні школи другої половини XIX – початку XX ст. – це відкриті народно-просвітницькі заклади, принципи, завдання, зміст, навчання і виховання яких були спрямовані, насамперед, на задоволення освітніх потреб та запитів народу.

Постійний пошук гнучких конструктивних принципів, розробка та апробація нових ефективних методів та прийомів навчання і виховання, використання прогресивних досягнень вітчизняної та світової педагогіки – ось далеко не повний перелік складових професійності та основних засад новаторської діяльності викладачів недільних шкіл.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в необхідності всебічного вивчення історії недільних шкіл, усвідомлення сутності й сенсу цього історико-педагогічного феномену з метою пошуку нових шляхів розвитку національної системи освіти України, зокрема подальшого удосконалення теорії і практики позашкільної освіти та освіти дорослих у контексті сучасної концепції безперервної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондар Л. С. З історії створення недільних шкіл на Україні. *Розвиток освіти на Україні (II пол. XIX – поч. XX ст.)*. Київ: Інститут педагогіки АПН України, 1995. 108 с.
2. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: (Етапи і особливості). Київ: ТОВ «Міжнар. фін. Агенція», 1997. 179 с.
3. Глушко С. Драгоманов і недільні школи. *Україна*. 1924. № 4. С.35–42.

4. Граховецький Д. Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860 – 1862 рр.). *Україна*. 1928. Кн. 4. С. 51–78.
5. Драгоманов М. Народні школи на Україні під час життя і письменництва в Росії. Женева: Громада, 1887. 152 с.
6. Житецький І. Потебня і Харківська громада в 1861 – 1863 рр. *За сто літ*. 1927. № 1. С. 73–76.
7. Жукова О. А. Соціалізація особистості в системі просвітницько-педагогічної діяльності Х.Д. Алчевської: дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2001. 205 с.
8. Звіт Лохвицької недільної школи за 1895–1896 рр. Лохвиця Полтавської губернії, 1896. 19 с.
9. Звіти про діяльність недільної школи в м. Каневі. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 127, оп. 998 (1861), спр. 15, арк. 6, 8–9.
10. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX– XX ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. Київ: Наук. Світ, 2003. 418 с.
11. Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860-х рр. *Чернігів і Північне Лівобережжя*. 1928. № 23. С. 431–442.
12. Мухін М. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської. Київ : Вища школа, 1979. 183 с.
13. Побірченко Н. С. Київські громадівці і недільні школи (60-ті рр. XIX ст.). *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 40–44.
14. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ : Науковий світ, 2007. 209 с.
15. Сухомлинська О. Деякі питання етимології педагогічного знання. *Шлях освіти*. 2001. №1. С. 2–7.

REFERENCES

1. Bondar L. S. Z istorii stvorennia nedilnykh shkil na Ukraini. Rozvytok osvity na Ukraini (II pol. XIX–poch. XX st.) [From the History of the Creation of Sunday Schools in Ukraine]. Kyiv: Instytut pedahohiky APN Ukrainy, 1995. 108 s. [in Ukrainian]
2. Vovk L. P. Hromadsko-pedahohichne spodyvzhnytstvo v Ukraini: (Etapy i osoblyvosti) [Public-pedagogical Partnership in Ukraine:]. Kyiv: TOV «Mizhnar. fin. Ahentsiia», 1997. 179 s. [in Ukrainian]
3. Hlushko S. Drahomanov i nedilni shkoly [Drahomanov and Sunday Schools]. Ukraina. 1924. No 4. S.35–42. [in Ukrainian]
4. Hrachovetskyi D. Pershi nedilni shkoly na Poltavshchyni ta yikh diiachy (1860 – 1862 rr.) [The First Sunday Schools in the Poltava Region and Their Leaders (1860-1862)]. *Ukraina*. 1928. Kn. 4. S. 51–78. [in Ukrainian]
5. Drahomanov M. Narodni shkoly na Ukraini pid chas zhyttia i pysmennystva v Rosii [Public Schools in Ukraine during Life and Literary Activities in Russia]. Zheneva: Hromada, 1887. 152 s. [in Ukrainian]
6. Zhytetskyi I. Potebnia i Kharkivska hromada v 1861 – 1863 rr. [Potebna and Kharkiv Communities in 1861-1863]. *Za sto lit*. 1927. No 1. S. 73–76. [in Ukrainian]
7. Zhukova O. A. Sotsializatsiia osobystosti v systemi prosvitnytsko-pedahohichnoi diialnosti Kh.D. Alchevskoi [Socialization of the Individual in the System of Educational and Pedagogical Activity of H.D. Alchevska]: Dys... kand. ped. nauk: 13.00.05 / Kharkivskyi natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina. Kharkiv, 2001. 205 s. [in Ukrainian]

8. Zvit Lohvytskoi nedilnoi shkoly za 1895–1896 rr. [Report of the Lohvytskyi Sunday School for 1895–1896]. Lohvytsia Poltavskoi hubernii, 1896. 19 s. [in Ukrainian]
9. Zvity pro diialnist nedilnoi shkoly v m. Kanevi [Reports on Sunday School Activities in Kanev]. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 127, op. 998 (1861), spr. 15, ark. 6, 8–9. [in Ukrainian]
10. Malovidomi pershodzherela ukrainskoi pedahohiky (druha polovyna XIX–XX st.) [Little-known Primary Sources of Ukrainian Pedagogy (Second Half of the 19th–20th century):]. Khrestomatiia /Uporiad.: L. D. Berezivska ta in. Kyiv: Nauk. Svit, 2003. 418 s. [in Ukrainian]
11. Mylovydov L. Nedilni shkoly na Chernihivshchyni v 1860-kh rr. [Sunday Schools in Chernihiv region in the 1860s.]. Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia. 1928. No 23. S. 431–442. [in Ukrainian]
12. Mukhin M. Pedahohichni pohliady i osvitalia diialnist Kh.D. Alchevskoi [Pedagogical Views and Educational Activity of Kh.D. Alchevskii]. Kyiv: Vyshcha shkola, 1979. 183 s. [in Ukrainian]
13. Pobirchenko N. S. Kyivski hromadiivtsi i nedilni shkoly (60-ti rr. XIX st.) [Kyiv Citizens and Sunday Schools (60s of the 19th century)]. *Shliakh osvity*. 1999. No 4. S. 40–44. [in Ukrainian]
14. Rozvytok nedilnykh shkil v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The Development of Sunday Schools in Ukraine (Second Half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Kyiv: Naukovyi svit, 2007. 209 s. [in Ukrainian]
15. Sukhomlynska O. Deiaki pytannia etymolohii pedahohichnoho znannia [Some Issues of the Etymology of Pedagogical Knowledge]. *Shliakh osvity*. 2001. No1. S.2–7. [in Ukrainian]

**SOCIALIZATION FOR CHILDREN AND YOUTH
AT SUNDAY SCHOOLS OF UKRAINE
(second half of the 19th – beginning of the 20th century)**

Nataliya Koliada

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Social Pedagogy and Social Work Department of the
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7743-7831

e-mail: Koliada_n@ukr.net

Abstract. The article, based on the analysis of historical and pedagogical sources, reveals the history of the formation and development of Sunday schools in Ukraine in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century as a center of socialization for children and youth.

The author found out that in the history of education in the second half of the 19th- at the beginning of the 20th century a significant place is given to the educational activities of Sunday schools - non-traditional institutions of out-of-school education for children and adults, in which training took place on Sundays (for persons of Jewish nationality - on Saturdays) and holidays. Sunday schools of the researched period are considered as open public educational institutions, the principles, tasks and content of education and upbringing of which were aimed, first of all, at meeting the educational needs and requests of the people.

The specificity of educational work in Sunday schools was determined, which consisted, first of all, in a special atmosphere of relations between the teacher and the student, which contributed to the socialization of children and youth. The internal rules of Sunday schools strictly prohibited

corporal punishment, which, according to the teachers, hindered not only the mental, but also the moral development of students.

It was proved that the constant search for flexible, constructive principles, the development and testing of new effective methods and methods of teaching and upbringing, the use of progressive achievements of Ukrainian and world pedagogy are the main components of professionalism and the main principles of the innovative activity of Sunday school teachers.

The organizational principles of the activity of Sunday schools were singled out: the absence of strict internal regulations, a public approach to the management and planning of the pedagogical process, compliance with the main principle of activity – «school for students», the creation of special guardianships for the purpose of caring for students, a special atmosphere of relationships between members of the school team, humane treatment of pupils, common interests of teachers and students, etc.

Key words: socialization, children, youth, adults, Sunday school, history of pedagogy of the second half of the 19th-beginning of the 20th century, social and pedagogical asceticism, educational and pedagogical activity, extracurricular education.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2024 р.